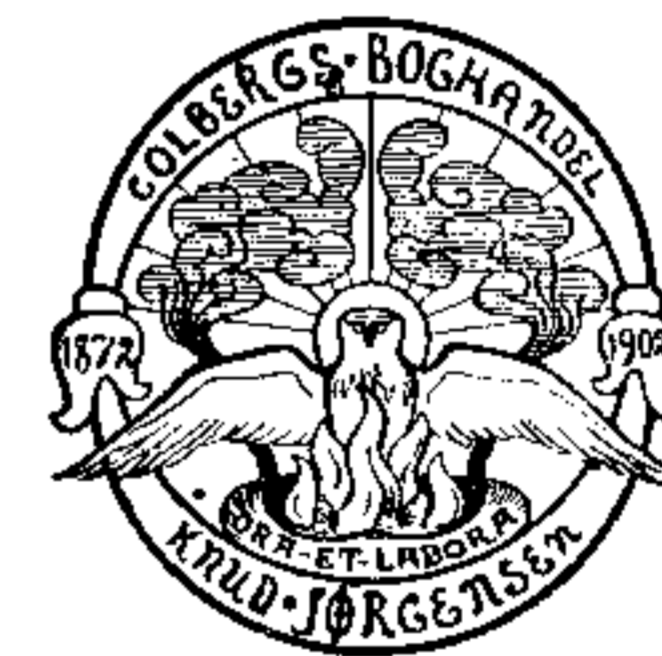

BORNHOLMSKE SAMLINGER

OTTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1913

INDHOLD.

	Side
JOHAN KOFOED: Kaptajn O. E. Sonnes Optegnelser . . .	1
H. HJORTH: De bornholmske Rundkirkers Alder og Op- rindelse	31
JOH. BULMER: Bornholms Privilegier (Skatteprivilegierne)	48
„ Bornholms Militærvæsen	60
„ Det bornholmske Militærprivilegium	68
„ Instruksen af 1817 for Bornholms Kom- mandant	73
H. HJORTH: De 4 bornholmske Rundkirker	85
M. K. ZAHRTMANN: Billeder fra Bornholms Historie i Til- knytning til Middelalderens Kapeller	128
Meddelelse fra Math. Bidstrup	212

Medens disse Helsebodskilder kun nyttedes af Folk fra deres nærmeste Omegn, samlede midt inde paa Bornholm *Kolde Kilde* i Kongens Alminding hver Sankt Hans Aften det store Kildemarked omkring sit Væld. I Middelalderen kappedes dens Vand i Lægekraft med Helligdomskildens. Landsprovsten véd 1624 at fortælle om den: „Er herhos en Vællekilde, kaldt Kolde Kilde, meget velsmagende Vand, hos hvilken i gamle Dage brugtes stor Superstition [Overtro] og vel endnu under Tiden af Mennisken“. Her samlede gode Kendinge fra alle Landets Kanter; her blussede ungt Venskab og gammelt Fjendskab op. Her afgjorde paa Oldtidskæmpernes Vis de unge Karle fra Vestremarker og Østrelarsker, hvilket Sogn der det Aar skulde bære Sejren hjem; saa drabelig var deres Holmgang, at Blodet flød, og selve Kommandanten maatte (omkring 1760) sende sine Dragoner did for at tøjle deres Kamplyst. Bønderknøsene red Vædderidt over Stok og Sten. Spillekanter mødte frem med Fløjte og Fiol og spillede op til Dans. Smaahandlere falbød Tørklæder, Seler og Baand, Lerskaale, Hvedebrød. Fattige Koner sankede i deres rummelige Kærlingekrus, hvad der faldt af fra de store Gaardmænds Familjemaaltider. Over Kilden var hvælvet en Løvgrotte, og her, som i Rø, kastedes Pengestykker ned i dens Væld.

De i Kolde Kilde samlede Penge gik til Aaker Hospital. Men 1804 var hele Rigdommen kun 24 Skilling; og 1815 var denne Oldtidsskik ikke mere [Rawert og Garlieb: Bornholm, S. 199]. Det livsalige Kildevand var nu kun et Paaskud. „Saavidt Mandemindet rækker, er der nok altid drukket ulige mere Brændevin end Kildevand ved slige Kildesamlinger“,

skrev P. N. Skovgaard 1804. Endnu ind i sidste Fjerdedel af forrige Aarhundred kendtes Brændevinens Kraft, naar Vogntoget paa Hjemvejen fra Kildestævnet rusede af Sted i tøjlesløs Kapkørsel, lig Kong Volmers vildene Jagt, og Enden paa Legen blev, at Feltskæren i Rønne maatte budsendes. Nu tilhøre disse Minder heldigvis et svundet Aarhundred. De maatte tages med her for at fuldstændiggjøre Billedet af de bornholmske Kildemarkeder. Disse findes i øvrigt omtalte af L. de Thurah (Beskrivelse over Bh., S. 32—33) og af Ph. R. Dam (Folkeliv paa Bh., S. 28—31). De veg Pladsen for Dyrskuedagen og Skyttestævnet, der nu samle Bornholmerne til Fest i deres friske, frodige Almindingsskov; disse store Fællestævnens alvorlige Formaal har dæmpet Fortidens sanseløse Tummel omkring Kolde Kilde. —

Højt over Gudhjem, Bornholms største Fiskerby, helt for en Købstad at regne, hævede indtil Aar 1896 *Sankt Annas Kapel* sit Tagspir op imod Himlen. Da forgreb unænsomme Hænder sig paa dets sexhundredaarige Helligdom. Nu staa kun dets nøgne Grundmure tilbage.

De bør fredes. De ere Gudhjems eneste historiske Minde, et stedfast Vidne om, at Byen er ældre end Øens andre Kyststæder, hvis Kirkebygninger alle ere rejste i en senere Tid. Hidop til Sankt Annas Kapel ere Fiskerfamiljerne vandrede, Slægt efter Slægt, Hellig og Søgn, og her ere de blevet stedte til Hvile. Tanken dvæler i Vemod ved disse Mure, hvorfra Salmesangen hævede sig i Tak, naar Havet laa solblankt og fredeligt, i angstfuld Bøn, naar Bølgesprøjtet fæg op om Klipperne.

Efter Sagnet var dette Kapel bygget af en svensk Greve, som i Havsnød ud for denne haarde Kyst lovede Sankt Anna et Kapel, om han frelstes. Sandheden er, at om saa aldrig nogen skibbruden Mand var reddet i Land her, saa vilde Kapellet alligevel have rejst sig. Det var opført omkring Aar 1300 og var omtrent et Hundredaar senere blevet noget udvidet mod Vest. Dets Mure var af Kampesten og røde Munkesten. Endnu senere var et Vaabenhuis blevet bygget paa dets Nordside udenfor den spidsbuede Indgangsdør. Kirkesalen var noget større end Salomons Kapelrum, omtrent 87 Kvadratmetre ($5,2 \times 16,8$ Meter) stor; den havde tre smaa Vinduer mod Nord, fire mod Syd, og under den lige Gavlmur mod Øst stod det gamle, stensatte Alter.

Som Sankt Annas Kapel stod indtil 1896, var det den eneste af Bornholms syv middelalderlige Kapelbygninger, hvilken Nulevende have set fuldt bevaret og i stadig Brug. Om dets Menighed er der ingen Tvivl. Fra den store Fiskerby ved dets Fod kom den hid. Det kunde være drøjt at vinde frem ad de stejle, snevre Fjeldstier, som førte op paa Kapelknolden. Mens i andre Byer hele Husstanden gik sin Kirkegang værdigt paa Rad frem ad Storegaden, maatte den her gaa en efter en; et saadant Følgeskab nævnes derfor i bornholmsk Tale: ad gaa som Gudjemmabona gaa te Kjærkjies.

Fiskerbyens Historie er endnu ældre end Kapellets. Da Kristendommen tog sin Begyndelse i Jødeland, laa her allerede et Fiskerleje eller rettere sagt to, paa Gudhjems og Mælstads Sted Nord og Syd for den Klippeknyst, som her spænder sig frem midt paa Bornholms Nordostkyst. I Læ langs under denne

Kyst gik Oldtidens Søfart gennem Østersøen, og de to Byer laa her paa Fremspring midt ind i Handelskibenes Vej. At de forstod at kræve ind, hvad dem tilkom, ses af Oldtidsgravene.

Grave fra Jernalderen ligge Side om Side paa Stranden, i Gudhjems Haver, paa Bjærgtet bag Byen, i Salenes Havbugt, omkring Skærvigene ved Mælstad. De ældste Grave synes at være fattige Fiskergrave. Men Graygodset blev rigere med Tiden, og fra Aar 800 eller deromkring haves i denne Egn, ved Lovsgaard i Østrelarsker Sogn, Grave med kostelige Jærvaaben og Guldsmykker. Jernalderens Stormænd fandt det hyggeligt og hæderligt at blive begravet ved Siden af en Hund eller en Hest. Endnu herligere laa en Høvding, en højættet Husfrue i sin Grav med en Træl eller en Trælkvinde ved sin Side [E. Vedel: Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder, S. 148]. Sikkert nok ere rige Skatte hjembragte, ikke blot gennem fredelig Handelsfærd, men tillige paa Vikingetogter, udgaaede fra Skærhavnene ved Mælstad og Gudhjem.

Handelsbyen fra den graa Oldtid sank i Middelalderen ned til at blive Bornholms største Fiskerleje. Gudium var dets Navn, som det stadigt skreves endnu ned til Aarene omkring 1750. Lidet høres der om det. Kun det kan siges, at ned igjennem Tiderne byggede her et driftigt Fiskerfolk. To af Lejets Huse skattede som Kapelboer aarligt til Sankt Annas Kapel, det ene en, det andet en halv Daler [1569, Hübertz: Aktstykker, S. 331]. Det havde sin egen Byfoged [1585] og sin Byvang. Endnu 1664 talte Kongen det med blandt Bornholms Købstæder. Men disse Rester

af ældre Tidens Velstand hjalp det kun kummerligt gennem det syttende Aarhundred.

„Til Lausker [Østrelarsker] Sogn hører det Annex Gutium, som under sig har Melstad, begge tvende Fiskerlejer, som gaa til eet Kapel, som ligger yderst paa Strandbakken i Gutium, meget arme Folk begge Steds og saare ringe til Kapellets Færdiggjørelse [Istandsættelse], saa vel som og til Præstens Besoldning“. Det er Landets Provst Jens Pederssøn, som 1624 bærer denne Klage frem.

Saa faldt 1653 den store Byldepest ind over Bornholm, dræbte i halvandet Aar 4895 Bornholmere og bortrev 105 Mennesker som Herrens Høst alene i Gudium og Mælstad. Kongen høstede herefter ikke sine vante Toldsild fra de to Fiskerlejer, og deres Dagværk kunde kun ydes af „de Par, som blev overlevende i forledne Pestis Tid“ [Lensregnskab 1656 i Rigsarkivet]. Da Bornholmerne i Oktober 1662 maatte med Tiendedelen af al deres Formue frikøbe deres Land, som de i December 1658 med Vaaben i Haand havde vristet ud af Svenskernes Aag, gav Gudium og Mælstad hertil 74½ Slettedaler, mens Øens rigeste Mand, Præsten Rasmus Andersen i Vestremarker, skreves for hele 300 Slettedaler. Endda maatte Frederik den Tredje pantsætte det meste af Bornholm; i det store Østrelarsker Sogn skattede ikkun fem Gaarde til Kongen, og fra 10. Februar 1665 til 20. November 1680 var blandt meget andet de to Fiskerlejer givne Fru Regidse Grubbe i Pant, Kristian den Fjerdes brødefulde Svigerdatter, der, hid forvist som Mordstifterske, sad i Rønne 1678—89 og tærede Landets Fedme [Jordebogsregnskaber 1663, 67, 84, i Rigsarkivet].

Friskt Blod gødes ind i Gudiums og Mælstads hensygnende Liv, da talrige Flygtninge fra de tidligere danske Landsdele Skaane og Bleging søgte hid efter den skaanske Krig, der 1675—79 beseglede med Blod deres Hjemstavns svenske Fremtid for stedse. Saa stærk var denne Indstrømning, at den endnu i Dag kendes tydeligt i Gudhjemfolkets Sprog, der i mange Forhold skiller sig ud fra det bornholmske Tungemaal andet Steds paa Øen [J. C. S. Esperens Bornholmske Ordbog 1908].

Med aabne Arme modtoges disse Flygtninge i Danmark. Kong Kristian den Femte gav dem 6. December 1684 Frihed for borgerlig Tyngde, i hvilken som helst dansk Købstad de nedsatte sig. I Henhold hertil kendte Østre Herreds Foged Christian Hansen Kalle 1. Avgust 1692 samtlige Blegingsfarer og Skaaninger, som boede i Gudium og Mælstad, fri for de syv Dagværkers Penge, der hidtil var afkrævet dem i Jordebogsregnskabet. Amtsforvalteren Hans Henrik Schor afskrev da i dette denne Afgift for Gudiumboerne, „eftersom de ere alle Skaaninger og Blegingsfarer“; han gjorde kun den Indvending, at Gudium ikke var nogen Købstad. Kongen tog Herredstingets Kendelse til Følge og efterlod 24. April 1694 Gudium Fiskerleje dets aarlige Dagværkspenge 18 Rigsdaler 92 Skilling, mod at Fiskerne, som hidtil, paatog sig alle kongelige Ægter og Travalje med deres Baade over til Fæstningen Kristiansø frit, uden ringeste Betaling [Jordebogsregnskaber 1692, 94].

Vist kunde dette give Gudhjemfiskerne Travalje nok. Til de nøgne Fæstningsklipper maatte alt tilføres udefra: Mennesker, Kvæg, Bygningsemner, lige til selve Jorden. Men som Overfartshavn til den siden

1684 ved Kristian den Femtes „mere end herkuliske Stordaad“ af Østersøen løftede Fæstning Kristiansø vandt Fiskerlejet frem i Velstand. Aar 1737 [Jorbogsregnskab] var Gudium med 52 Husfædre Bornholms største Fiskerleje, dobbelt saa stort som noget af de andre; samtidigt talte Mælstad 10 Husfædre. Gjennem Udvidelser af sin Havn 1872, 83, 98 er nu Gudhjem naaet frem til atter at kunne regnes for en hel Købstad. Den byggede sig Købstadkirke 1893 og lagde Sankt Annas Kapel øde. Hvad dette havde været for Fiskerlejets Slægter, skal dog ikke glemmes, men værnes sammen med dets nedbrudte Rester paa Gudhjem Kirkebakke. —

Sankt Anders' Kapel laa i Ibsker Sogn. Mere vilde ikke vides om det, hvis ikke Amtmand I. C. Urne [Ny kgl. Saml. Kv. 726 b] havde nedskrevet, at dets Murstenslevninger endnu omkring Aar 1700 havde været at se ved Frennegaard. Nu kunne vi dog, lige som ved de foregaaende tre Strandkapeller, søge at danne os et Billed af de Omgivelser, af hvilke det var skudt frem. Ved selve Frennegaard, dens Sagn og dens Historie skal ikke dvæles længe. Den ligger en Kilometer Syd for Svanike, er Ibsker Sogns største Avlsgaard og kom i Middelalderen ind under et Adelsgoods, som var i Færd med at danne sig omkring Maglegaard i Nabosognet Østremarker.

Vende vi den ret højtliggende Frennegaard Ryggen og, som fødte Bornholmere altid gjøre, se ud imod Havet, møder vort Blik først en lav flad Strandslette, Frennemark, og fængsles paa denne af tre Bavgastene, Minder om Bronsealderfolkets Færd her for henved tre Tusend Aar siden. Ude imellem Kyst-

skærene aabner en lille Vig, Frennehavn, Fiskerbaade en tryk Tilflugt. Og grave vi i Slettens Grus, findes gemte under det Arnesteder, Affaldsdynger og Grave fra Stenalderen, Vidnesbyrd om, at Stenalderfolkets ældste Fiskerslægter tog Bo her for fem Tusend Aar tilbage. Ogsaa Jernaldergrave ligge dækkede under Gruset, saaledes at vi kunne sige, at igjennem hele Hedningetiden boede og byggede Fiskere her omkring Frennehavn.

Men af Sankt Anders' Kapels kristne Menighed saas her intet Glimt — lige til Aaret 1893, da Museumsstyrer J. A. Jørgensen ved sine Gravninger fik den til at rejse sig af Frennemark. Under dennes Grus laa Tomterne i en ni Hundred Metre lang Husgade, Side om Side, alle med Husgavlen og Indgangsdøren ud imod Havet; dybe, stensatte Varekældere, indtil $9,4 \times 2,8$ Meter store, Ovmure og andet, som hører en vel indrettet Menneskebolig til, steg paa ny frem af Jordens Skød, og en Tylvt Mønter fra Aarene 1340 til 1475 fortalte, at her havde Mennesker boet i det fjortende og femtende Aarhundred. Stedet, Havnen sige os, at Fiskeriet var deres Livsnæring [E. Vedel: Efterskrift, S. 151].

Ingen kan være blind for den nære Lighed, der findes mellem de Omgivelser, af hvilke Salomons og Sankt Anders' Kapel have rejst sig. Hist Kragkaas Havn, her Frennehavn. Begge Havne Udgangssteder for Bornholms første Fiskerboliger i den ældre Stenalder. Begge lejrede fuldstændigt ens i Forhold til Øens tredive Kilometre lange Nordostkyst, ind under hvis Klipper Handelsskuderne ned igjennem Tiderne søgte Læ for Vestenstormene paa deres Østersøfart. Stævnedede Middelalderens Skippere ind under Landet